

Dodatek k 3. cvičení Dvouladinová soustava

Bezčasovou Schrödingerovu rovnici

$$-\frac{\hbar^2}{2m}\Delta\varphi(\mathbf{r})+V(\mathbf{r})\varphi(\mathbf{r})=E\varphi(\mathbf{r})$$

můžeme vyjádřit ve tvaru

$$\mathbf{H}\varphi(\mathbf{r})=E\varphi(\mathbf{r})$$

(1)

kde

$$\mathbf{H}=-\frac{\hbar^2}{2m}\Delta+V(\mathbf{r})$$

(2)

je operátor energie – hamiltonian¹ – definovaný na prostoru funkcí². Rovnice (1) má formálně stejný tvar jako rovnice

$$\mathbf{A}\mathbf{u} = a\mathbf{u}, \tag{3}$$

známá z lineární algebry, kde $\mathbf{A}$ je matice a $\mathbf{u}$ je sloupcový vektor. (Matice je operátor, který působí na prostoru sloupcových vektorů.) Vektor $\mathbf{u}$, který hovoří rovnici (3), je vlastní vektor matice $\mathbf{A}$ příslušející vlastní hodnotě a . Řešit rovnici (1) nebo rovnici (3) tedy znamená formálně totéž – znamená hledat vlastní vektory (buď v prostoru funkcí, nebo v prostoru sloupcových vektorů) a vlastní hodnoty operátoru (představovaného diferenciálním operátorem $\mathbf{H}$ nebo maticí $\mathbf{A}$).³

V kvantové mechanice hamiltonian může být diferenciální operátor nebo také matice, jde jen o různé reprezentace. V určitých situacích je výhodné stav popsat vlnovou funkcí, jindy sloupcovým vektorem⁴. U dvouladinových soustav je stav popsán dvouřádkovým sloupcovým vektorem a hamiltonian je čtvercová matice druhého řádu.

Příkladem dvouladinové soustavy je molekula čpavku⁵. Jestliže by atom dusíku mohl být buď jen nahoře – nad rovinou tvořenou atomy vodíku, nebo jen dole – pod rovinou tvořenou atomy vodíku, hamiltonian by byl dán diagonální maticí

$$\mathbf{H}_0 = \begin{pmatrix} E_0 & 0 \\ 0 & E_0 \end{pmatrix}.$$

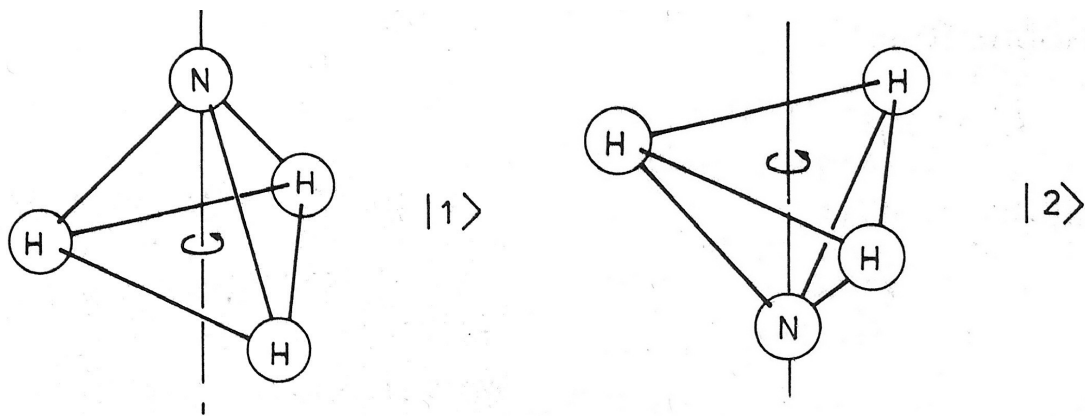
¹ Tento pojem již známe z klasické mechaniky.

² Připomeňme, že prostor (kvadraticky integrovatelných) funkcí (a jen takové funkce mohou popisovat stav částice) je vektorovým prostorem. Funkce je tedy prvkem vektorového prostoru a v tomto smyslu ji nazýváme vektorem.

³ O problému vlastních čísel (hodnot) matic se lze seznámit na úvodní úrovni seznámit např. v J. KVASNICA: *Matematický aparát fyziky*. Academia, Praha 1997.

⁴ V kvantové mechanice se obecně hovoří o stavovém vektoru z abstraktního Hilbertova prostoru. Zvolíme-li konkrétní reprezentaci, stavový vektor je buď (vlnovou) funkcí, nebo sloupcovým vektorem. Často se přitom užívá tzv. Diracovy symboliky – v ní $|\psi\rangle$ označuje ket vektor a $\langle\psi|$ bra vektor.

⁵ Viz Feynmanovy přednášky z fyziky 3, Fragment 2002.

Obr. 1. Dvě ekvivalentní geometrická uspořádání molekuly čpavku

Vlastní vektory této matice jsou

$$\mathbf{u}_1 = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix}, \quad \mathbf{u}_2 = \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \end{pmatrix} \quad (4)$$

a vlastní hodnota E_0 je dvojnásobně degenerována. V důsledku tunelování však atom dusíku může být jak nahoře, tak i dole. Vektory (4) tedy nejsou stacionárními stavy soustavy. Tunelování vede tudíž k tomu, že hamiltonian soustavy musí mít nenulové maticové prvky i mimo diagonálu. Vzhledem k symetrii $H_{12} = H_{21} = A$. Potom je hamiltonian vyjádřen symetrickou maticí⁶

$$\mathbf{H} = \begin{pmatrix} E_0 & A \\ A & E_0 \end{pmatrix}, \quad (5)$$

kde E_0 a A jsou reálná čísla.

Úkol 1. Ukažte, že vektory

$$\mathbf{u}_I = \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 \\ 1 \end{pmatrix}, \quad \mathbf{u}_{II} = \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 \\ -1 \end{pmatrix} \quad (6)$$

jsou vlastní (normalizované⁷) vektory hamiltonianu (5), a najděte příslušné vlastní hodnoty energie E_I a E_{II} .

⁶ To, že matice (4) je symetrická, zaručuje, že vlastní hodnoty hamiltonianu budou reálné a že současně vlastní vektory příslušející různým vlastním hodnotám jsou ortogonální, tj. $\mathbf{u}_I^T \mathbf{u}_J = \delta_{IJ}$.

⁷ Normalizované k jedničce. Vzhledem k pravděpodobnostní interpretaci musí být v kvantové mechanice každá vlnová funkce (stavový vektor) normalizována k jedničce.

♠

Obecné řešení časové Schrödingerovy rovnice

$$i\hbar\dot{\Psi}(t) = \mathbf{H}\Psi(t) \quad (7)$$

je dáno superpozicí stacionárních stavů⁸

$$\Psi(t) = \sum_n c_n \varphi_n \exp(-iE_n t/\hbar),$$

kde c_n jsou dány počáteční podmínkou a

$$\mathbf{H}\varphi_n(\mathbf{r}) = E_n \varphi_n(\mathbf{r}).$$

♠

V případě našeho dvouhladinového systému je obecný stav $\mathbf{u}(t)$ superpozicí stacionárních stavů I a II:

$$\mathbf{u}(t) = \begin{pmatrix} u_1(t) \\ u_2(t) \end{pmatrix} = c_I \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 \\ 1 \end{pmatrix} \exp(-iE_I t/\hbar) + c_{II} \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 \\ -1 \end{pmatrix} \exp(-iE_{II} t/\hbar). \quad (8)$$

$u_1(t)$, resp. $u_2(t)$ je amplituda pravděpodobnosti toho, že v čase t najdeme soustavu ve stavu $\mathbf{u}_1$, resp. $\mathbf{u}_2$.

Úkol 2. Najděte konstanty c_I a c_{II} , jestliže $\mathbf{u}(0) = \mathbf{u}_1$, a určete pravděpodobnost $P_i(t)$ toho, že v čase t najdeme soustavu ve stavu $\mathbf{u}_j$, kde $i = 1, 2$.

Pravděpodobnost $P_i(t)$ je periodickou funkcí času. Odpovídající frekvence odpovídá frekvenci, s níž se atom dusíku překlápí sem a tam. Tato frekvence je rovna 24 GHz. Překlápění atomu dusíku odpovídá kmitajícímu elektrickému dipólu, a proto molekula čpavku emituje nebo absorbuje elektromagnetické záření, a to v oblasti mikrovln (s vlnovou délkou 1,25 cm, již odpovídá frekvence 24 GHz). Vložíme-li pak molekuly čpavku do rezonanční dutiny, vytvoříme **čpavkový maser** (název vznikl nahrazením písmena l (*light*) písmenem m (*microwave*) ve slově laser).

⁸ Totéž známe z teorie lineárních kmitů: obecný kmit je dán superpozicí vlastních módů.